

SZEKRÉNYESNÉ RÁDI ÉVA

Budapesti Gazdasági Főiskola, Pénzügyi és Számviteli Kar

radieva529@freemail.hu

A metafora alkalmazott nyelvészeti aspektusai

Metaphor has always been a favourite topic of philosophy and literary researches. In the second half of the twentieth century a new theory has emerged, according to which metaphor is to be interpreted as a conceptual phenomenon, and is an important cognitive instrument of a human being. This study intends to show that the cognitive conception of metaphor makes possible not only a theoretical access to the issue, but it is of great importance concerning applied linguistics; it also has practical implications. Several interdisciplinary fields such as psycholinguistics, neurolinguistics, sociolinguistics, anthropology investigate this issue, and gain knowledge that can be applied in practical areas, for example foreign language teaching. This paper presents researches of applied linguistics in the topic of metaphor.

1. A kognitív metaforaelmélet

George Lakoff és Mark Johnson 1980-ban megjelent *Metaphors We Live By* (*Hétköznapi metaforáink*) című műve fordulatot hozott az évszázadokra visszatekintő metaforakutatásban. A hagyományos felfogással szemben a szerzők újfajta megvilágításba helyezték a metaforát. E bevezető áttekintés egy olyan új elmélet sajátosságait összegzi röviden, amely szerint a metafora nemcsak a kreatív költői képzelőerő eredménye, hanem egy fontos kognitív eszköz is. A „metafora kognitív nyelvészeti megközelítéseként” ismertté vált elgondolást az alábbi megállapítások körvonalazzák:

1. a metafora elsősorban a fogalmak, és nem a szavak tulajdonsága;
2. a metafora funkciója az, hogy segítse bizonyos fogalmak megértését, és ne csupán művészi, esztétikai célokat szolgáljon;
3. a metafora gyakran nem hasonlóságon alapszik;
4. a metaforákat a köznapi emberek is erőfeszítés nélkül használják, a metafora nem csupán a különlegesen tehetséges emberek kiváltsága;
5. a metafora az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen eszköze. (Lakoff & Johnson, 1980 idézi Kövecses, 2005)

A metaforák fogalmi természetével már századokkal ezelőtt számos gondolkodó foglalkozott, így például Locke az *Értekezés az emberi értelemről* (1683), illetve Kant *A tiszta ész kritikája* (1781) és *Az ítéelőerő kritikája* (1790) című műveikben. A kognitív elmélet kulcsgondolatait is megfogalmazta már több tudományág képviselője. Lakoff és Johnson kognitív metaforafelfogása az elődökhöz képest azonban egy *átfogó, általános és empirikusan is tesztelt* elmélet. *Átfogó*, mert számos, a metaforával kapcsolatos témát egyidejűleg számításba

vesz. *Általános*, mert a metaforáról való tudásunkat megpróbálja összekapcsolni a nyelv, az emberi fogalmi rendszer, illetve a kultúra működésével. Megközelítése szerint a metaforikus nyelv és gondolkodás nem véletlenszerű, nem motíválatlan, hanem az ember alapvető (szenzomotoros) tapasztalataiból adódik. Végül a kognitív metaforaelmélet fő állításait számos kutató *empirikusan* is igazolta. Bebizonyosodott, hogy a metafora kognitív nyelvészeti megközelítése pszichológiai szempontból megalapozott. Így a kognitív metaforafelfogás nemcsak új szavak és kifejezések létrejöttének magyarázatára alkalmas, hanem lehetővé teszi a fogalmi rendszerünk és az emberi gondolkodás bizonyos aspektusainak feltérképezését, valamint az így szerzett tudásunk gyakorlati alkalmazását, például az idegennyelv-tanításban (Kövecses, 2005: 16).

A továbbiakban a tanulmány a metaforát alkalmazott nyelvészeti vonatkozásban közelíti meg, s arra kíván választ adni, hogy milyen alkalmazott nyelvészeti (például pszicholingvisztikai) elemzésekkel bizonyították a fogalmi metaforák létezését, azok működésének mikéntjét az emberi gondolkodásban, illetve hogy milyen, a nyelvvel összefüggésbe hozható alkalmazási területek kínálóznak a metaforával kapcsolatos ismereteink hasznosítására.

2. A metafora fogalmi jelenség, a metafora nyelvi jelenség

Noha kognitív nyelvészeti megközelítésben a metaforák elsősorban fogalmi jelenségek, vizsgálatukhoz nélkülözhetetlenek az őket explicitté tevő metaforikus nyelvi kifejezések. E kifejezések, mint a nyelv elemei, tulajdonképpen megjelenítik a fogalmi metaforákat, vagyis a gondolkodás elemeit. Ok-okozati összefüggésben azt mondhatjuk, hogy a metaforikus nyelvi kifejezések azért érhetők tetten a nyelvben, mert a gondolkodásunk metaforikus természetű, vagyis fogalmi metaforákra támaszkodik.

A kategorizáció klasszikus elméletével szemben a kognitív megközelítés szerint ugyanis a fogalmak és a jelentés nem ragadhatók meg csupán az úgynevezett szükséges és elégséges feltételek felsorolásával. Mégpedig azért nem, mert a feltételek egyszerű listázása nem képes érzékeltetni egy adott kategória szerkezetét, vagyis a kategóriára jellemző tulajdonságok között meglévő térbeli, időbeli, ok-okozati és egyéb összefüggéseket. A kognitív nyelvészet szerint a jelentést részben az úgynevezett fogalmi keret határozza meg (Fillmore, 1975, 1977a, 1977b, 1977c idézi Kövecses és Benczes, 2010). A fogalmi keret – másnéven kulturális modell, kognitív modell, idealizált kognitív modell, tartomány, gestalt – nem más, mint a világról alkotott tudásunk, egy fogalmi kategória strukturált mentális reprezentációja. Például a *péntek* szó értelmezéséhez keretként használhatjuk a 24 órás napot, a hét napból álló hét ciklikusságát (Lakoff, 1987), a babonát, a hétvégét (Radden, 1992). A fogalmi keretek egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy prototípusokra építkeznek (Fillmore, 1975), vagyis a keret a valóságnak egy idealizált, sematizált változata, amelyhez képest definiáljuk az eltéréseket.

A metafora mindezek alapján két fogalmi keret közötti megfelelések rendszere, amelyben egy elvontabb tartalmú fogalmi tartományt (cél tartomány) egy konkrétabb jelentésű fogalmi tartomány (forrástartomány) segítségével próbálunk megérteni. Bańczerowski (1999: 82) szavaival:

... a metafora olyan eszköze az embernek, amely lehetővé teszi bizonyos absztrakt cselekvések és tartalmuk konkrét módon történő kifejezését. A metaforának köszönhetően az ember jobban felfogja azt, amit képtelen teljes egészében megérteni, nevezetesen az érzelmeket, az értékeket, a pszichikai folyamatokat.

A metaforikus nyelvi kifejezések ezeknek a fogalmi metaforáknak a meglétére utalnak, az emberi gondolkodás, a fogalmi metaforák működésének megértéséhez rajtuk keresztül vezet az út. Elengedhetetlen tehát a metaforikus nyelvi kifejezések mibenlétének a tisztázása is.

A Pragglejaz Csoport (2007) a következő paramétereket határozta meg a metaforikus nyelvi kifejezések beazonosítására:

1. meg kell határozni az elemek szövegbeni jelentését;
2. meg kell vizsgálni, hogy az egyes nyelvi elemeknek létezik-e alapvető, elsődleges, ma is érvényes jelentése más szövegkörnyezetben (e jelentés konkrétabb, fizikai tapasztalatainkhoz köthető);
3. az elsődleges jelentést össze kell vetni a szövegbeni jelentéssel;
4. ha a két jelentés különbözik, de a szövegbeni jelentés az elsődleges jelentéshez való hasonlóságon keresztül érthető meg, akkor metaforikus nyelvi kifejezéssel van dolgunk.

2.1. Pszicholingvisztikai aspektusok

A metaforikus nyelvi kifejezések kapcsán felmerül a kérdés, hogy milyen szerepet is játszik az elvont, figuratív jelentés és a szó szerinti, konkrét jelentés a gondolkodásunkban. Másként fogalmazva, vajon szó szerint értelmezzük-e a figuratív beszédet, ahogyan azt számos filozófus és nyelvész vallja.

A hagyományos nézet szerint ugyanis a gondolkodás, ami az absztrakt fogalmakat is magában foglalja, szó szerinti jelentésekre redukálható. Searle (1969: 96) szerint:

Mivel a metaforikus kijelentésekben a beszélő nem ugyanazt mondja, mint amire gondol, metaforikus példáinkhoz általában két mondatra lesz szükségünk – az első a metaforikusan használt mondat, a második pedig az a mondat, amely szó szerint kifejezi azt, amit a beszélő az első mondaton ért, amikor ezt a mondatot metaforikus értelemben használja.

Például Searle (1979) az alábbi metaforikus kifejezéseket a következő parafrázisokra vezeti vissza:

1. (metafora) Izzik a levegő.
(parafrázis) A vita egyre gyalázkodóbb.
2. (metafora) Klári egy jégkirálynő.
(parafrázis) Klári szenvedélymentes ember.
3. (metafora) Ricsi egy vadállat.
(parafrázis) Ricsi erőszakos, kiszámíthatatlan ember.

A legújabb kísérletek a fönti elméletet azonban kétségbe vonják. A figuratív beszéd szó szerinti értelmezésének cáfolatául a „halott metafora”-elmélet helytállóságát vizsgáló kísérletek szolgálnak (Kövecses és Benczes, 2010: 118). A „halott metafora”-elmélet szerint az úgynevezett konvencionalizálódott, idiomatikus kifejezések eredendően ugyan metaforikusak voltak, de a gyakori használat következtében elveszítették e tulajdonságukat, köznapivá váltak, s ma már szó szerinti jelentésben használjuk őket. Például: *kapcsolatot ápol; drágám; dobog, üt, ver a szív; gyermeket nevel.*

Boroditsky és Ramscar (2002) (idézi Kövecses és Benczes, 2010) kísérletükben arra keresték a választ, hogy vajon szó szerint vagy metaforikusan, a metafora forrástartományára támaszkodva értelmezik-e az emberek a „halott metaforákat”. Az eredetileg metaforikus értelemben előforduló, mára azonban már konvencionalizálódott *forward* 'előre' kifejezés megértését vizsgálták vonaton utazó kísérleti személyek körében. A kísérlet körülményeinek – vonaton való utazás – kiválasztását azzal indokolták, hogy az utazás az IDŐ egyik forrástartománya. (A továbbiakban a szerző – a fogalmi metaforára vonatkozó szakirodalmat követve – a forrástartományt és a céltartományt kiskapitális betűtípussal jelzi.) A vonaton történő utazás tehát ennek a forrástartománynak a konkrét megvalósulása, ahol a megfigyelő, a kísérleti személy mozgásban van, az idő pedig hozzá képest mozdulatlan tárgy, például: *közeledünk az év végéhez, túl vagyok már negyvenen.* Ebben az esetben gondolkodásunkat AZ IDŐ MÚLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA fogalmi metafora motiválja. Ezzel szemben lehetséges az az eset is, amikor a megfigyelő mozdulatlan, és az idő a megfigyelőhöz képest egy mozgó tárgy, például *rohan az idő, megáll az idő, érkezett az idő.* Ebben az esetben AZ IDŐ MÚLÁSA EGY TÁRGY MOZGÁSA fogalmi metafora húzódik meg a nyelvi kifejezések mögött.

Boroditsky és Ramscar (2002) feltételezése szerint, ha az időről tényleg ezen fogalmi metaforák alapján gondolkodunk, és gondolkodásunkra hatással van, hogy mozgásban vagyunk-e vagy sem, akkor a vonaton utazó személyek inkább AZ IDŐ MÚLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA metaforát alkalmazzák, mivel ők maguk is mozgásban vannak. A vonaton utazó kísérleti személyeknek föltett kérdés a következő volt: ha egy jövő szerdai megbeszélést két nappal *előrébbre* kell tenni, akkor melyik napon lesz megtartva a találkozó? A kísérleti személyek a fent ismertetett fogalmi metaforák alapján tehát elvileg kétféle lehetőség közül választhattak: ha a MOZGÓ MEGFIGYELŐ metaforát alkalmaz-

zák, akkor a megbeszélés pénteken lesz, de ha a MOZGÓ TÁRGY metaforára támaszkodnak, akkor hétfőn. Az angolban a *forward* mindkét lehetőséget felkínálja, a magyarban az *elő(bb)re* viszont csak a MOZGÓ TÁRGY metaforával alkalmazható (Kövecses és Benczes, 2010: 118). A kísérleti személyek többsége szerint a megbeszélésre pénteken kerül sor. Tehát a vonaton való utazás, ami esetünkben az IDŐ céltartomány forrástartományának konkrét megjelenési formája, nagy valószínűséggel meghatározza azt, ahogyan az emberek metaforikusan gondolkodnak az időről. Egyúttal az is bebizonyosodott, hogy még egy olyan nagymértékben konvencionalizálódott kifejezés, mint az angol *forward* megértése sem szó szerint történik. Az időre vonatkozó *forward* megértéséhez a kutatás eredményei alapján nagyon is támaszkodunk a térrel kapcsolatos ismereteinkre, azaz a metafora forrástartományára.

A Szamarasz (2006) által magyar anyanyelvűekkel megismételt kísérlet az amerikaiakéval teljesen ellentétes eredményeket hozott. Azonban Szamarasz maga is hangsúlyozza, hogy az eltérő eredmények okainak feltárásához sokkal részletesebb vizsgálatok szükségesek.

A fenti kísérlet a fogalmi metaforának a megértés végeredményében való befolyását vizsgálta. A kognitív metaforaelmélettel szemben a leggyakrabban felmerülő kifogás azonban az, hogy a beszéd közbeni megértés során semmiféle szerepet nem játszanak a fogalmi metaforák (Gibbs, 1998). Vagyis beszéd közben a metaforikus kifejezéseket metaforikus leképezések alkalmazása nélkül értelmezzük.

Boroditsky (2001) a fenti problémával kapcsolatos kísérletében az IDŐ VÍZSZINTES és az IDŐ FÜGGŐLEGES fogalmi metaforák működését kutatta. Abból indult ki, hogy bizonyos nyelvek, például a magyar vagy az angol, az időt vízszintes síkon, más nyelvek, például a mandarin kínai, függőleges síkon kezelik el. Kutatásában vízszintes és függőleges előfeszítéseket használt időre vonatkozó igaz vagy hamis állítások előtt. (Az előfeszítés alkalmazása során egy mondat valamely összetevőjének feldolgozása támogató hatást – priming hatást – tesz a lexikális döntésre, például a *savanyú* előfeszítés támogatja a *citrom* szó előhívását {Gósy, 2005: 235}.) Hipotézise az volt, ha az IDŐ VÍZSZINTES és az IDŐ FÜGGŐLEGES metafora létezik gondolkodásunkban, akkor az angolul beszélők jobban teljesítenek vízszintes előfeszítések esetén, mint a függőleges előfeszítéseknél, míg a mandarin kínait beszélőknél ez fordítva lesz.

A Boroditsky által felsorakoztatott állítások fele nagymértékben konvencionalizálódott idő-metaforára épült. Például *March is before April*. A *before* olyan metaforikus kifejezés, amely az IDŐ VÍZSZINTES fogalmi metafora konceptualizációjára épül. A feltételezés az volt, hogy ha a fogalmi metaforák hatással vannak a beszéd közbeni megértésre, akkor vízszintes előfeszítés esetén a kísérleti személyek gyorsabban tudnak válaszolni egy igaz-hamis kérdésre, mint függőleges előfeszítés esetén. A kísérlet azt eredményezte, hogy az angol és a mandarin kínai anyanyelvűek is jobban teljesítettek, gyorsabban tudtak válaszolni vízszintes előfeszítés esetén az igaz-hamis kérdésekre. Boroditsky

ezt azzal magyarázza, hogy a vízszintes előfeszítés konzisztens volt a célmondatban szereplő *before* mögött húzódó fogalmi metaforával (AZ IDŐ VÍZSZINTES).

Ugyanez a kutatás azt is igazolta, hogy az időre vonatkozó szó szerinti kifejezéseket is metaforikusan értelmezzük. Boroditsky azt feltételezte, hogy ha egy olyan mondat előtt, mint *March comes earlier than April* függőleges előfeszítést alkalmazunk, akkor a mandarin nyelvet beszélők, ha pedig vízszintes előfeszítést használunk, az angolul beszélők fognak gyorsabban válaszolni. Mindkét feltételezés beigazolódott.

A kutatás bebizonyította, hogy a fogalmi metaforák nagyon nagy befolyással vannak a beszéd közbeni megértésre, még a szó szerinti jelentések feldolgozásánál is igénybe vesszük őket.

A metafora pszichológiai megalapozottságát illetően Ray Gibbs és O'Brien (idézi Kövecses, 2005) folytatott kutatásokat. Feltételezésük szerint az emberek hallgatólagos tudással rendelkeznek sok idióma metaforikus alapjáról. Azt kuttatták, hogy milyen konvencionális képeket és tudást alkalmaznak az emberek, amikor arra kéri őket, hogy alkossanak mentális képet meghatározott idiómákról. Az idiómákat öt csoportban vizsgálták, ezek a *felfedés*, *düh*, *örület*, *titokban tartás* és a *kontroll*. Az így alkotott mentális képekkel kapcsolatban a kísérletvezető egy sor kérdést tett fel. A kísérleti személyek egy vizsgált idiómáról alkotott mentális képeit, illetve a kérdésekre adott válaszokat összehasonlítva figyelemreméltó egyezést tapasztaltak. Az idiómák megértésében megnyilvánuló nagymértékű azonosságot a fogalmi metaforák meglétének tulajdonították. Például a *düh* esetében AZ ELME EGY TARTÁLY és A DÜH EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK fogalmi metaforák biztosítják az emberek dühvel kapcsolatos mentális képeinek egyezését. Gibbs (1990 idézi Kövecses, 2005) szerint:

Amikor az emberek elképzelik a dühöt, tudják, hogy nyomás (stressz vagy frusztráció) okozza a cselekvést, és hogy kevésbé tudják irányítani a kialakult nyomást, a nyomás erőteljes kirobbanása nem szándékos, illetve ha a nyomás kirobbanása megtörtént, már nehéz visszafordítani a folyamatot. A válaszok mindegyike a forró folyadéknak, illetve a gőznek a tartályon belüli felhalmozódásáról, majd kiszökéséről szóló elképzeléseken alapul (a tartályt többnyire az emberi fejjel azonos méretűnek veszik). A metaforikus megfelelések (pl. A TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK forrástartománya, illetve a DÜH céltartománya között) biztosítják az emberek egyező mentális képeinek és specifikus tudásának motivációját a düh különböző idiómáival kapcsolatban.

Ha tehát a világról való tudásunkat nem a fogalmi metaforák strukturálnák, nem tapasztalhatnánk ilyen nagymértékű egyezést az idiómák megértésével kapcsolatban.

2.2. Alkalmazási lehetőség

A fogalmi metaforák természetének, működésének ismerete a gyakorlati hasznosíthatóságot is lehetővé teszi, például az idegennyelv-tanításban. Ha ugyanis az idegen nyelvet tanulóknak feltárjuk az idiómák kognitív motivációját, metaforikus alapját, gyorsabban elsajátíthatják őket, és tovább is emlékeznek majd rájuk. Kövecses (2005: 208) ismertet egy általa végzett kísérletet, amely során az angolt mint idegen nyelvet tanulók körében két csoportot vizsgált. Az egyik csoport az idiómákat csupán memorizálva, motiválatlanul sajátította el, míg a másik csoport fogalmi metaforákon keresztül, vagyis motiváltan. Az idiómák a „föl-le” irányokkal kapcsolatos metaforákon alapultak, mint *cheer up* ’felvidul’ vagy *break down* ’lerobban’. A kutatás eredményei szerint azok a tanulók, akik motiváltan, tehát a fogalmi metaforára támaszkodva sajátították el az idiómákat, 25%-kal jobban teljesítettek azoknál, akik motiválatlanul sajátították el a kifejezéseket.

3. A metafora testi jelenség, a metafora idegi jelenség

Ismert, hogy kognitív nyelvészeti megközelítésben a metafora fizikai tapasztalatok által motivált jelenség (Kövecses, 2005). Ennek a kérdésnek a vizsgálata önmagában is alapvető, hiszen a metaforák motivációját, tapasztalati alapját igazolják. Jelen tanulmányban a fogalmi metaforák testi, idegi vonatkozásait a metaforával mint kulturális jelenséggel való összefüggésében kívánjuk tárgyalni. (A szerző az alcímben alkalmazott testi, idegi jelenség kifejezéseket Kövecses {2010} nyomán használja.) A metafora univerzalitásáról van szó: ha ugyanis abból indulunk ki, hogy az ember testével kapcsolatos tapasztalatai azonosak mindenütt a világon, a fogalmi metaforákat korlátozás nélkül univerzálisnak kellene tekintenünk.

Mit jelent az, hogy a metafora testi jelenség? A kérdést úgy is fogalmazhatnánk, miért éppen bizonyos forrástartományokból táplálkoznak bizonyos céltartományok? Kövecses (2005: 22) megfogalmazásában:

Ha sikeresebben meg akarunk érteni egy fogalmat, jobban járunk, ha egy konkrétabb, fizikaibb, inkább megfoghatóbb fogalmat társítunk hozzá. A fizikai világgal kapcsolatos tapasztalataink természetes és logikus alapjai az absztrakt fogalmakról való gondolkodásnak. Ez a magyarázata annak, hogy a legtöbb esetben a metaforák forrás- és céltartománya nem cserélhető föl.

Mindezek alapján kézenfekvő a HŐ-nek mint forrástartománynak olyan céltartományokkal való kapcsolata, mint amilyen a SZERELEM, VÁGY, MUNKA, VITA, DÜH.

A szerelem és a düh érzése együtt jár bizonyos biokémiai, fiziológiai folyamatokkal, s ezek a folyamatok nagyobb igénybevételnek teszik ki a szervezetet, mint normál, nyugalmi állapotban, mindez pedig hőtermeléshez vezet. Például „*Már megint itt van a szerelem, már megint izzad a tenyerem*” (Bizottság zenekar: *Szerelem*, 1983).

A metaforák és az élettani folyamatok közötti kapcsolatból adódik a metafora neurális szempontból történő vizsgálata. Az előbbieken alapján elképzelhető-e, hogy ha az agy szeretetért felelős területét aktiváljuk, akkor a hőért felelős terület is aktiválódik? A legújabb neurológiai kutatások (pl. Gallese & Lakoff, 2005) szerint, amikor elvont fogalmakat metaforikusan értelmezünk, egyazon időben az agy két különböző neuron-csoportja aktiválódik. Ezen elképzelés alapján valószínűsíthető, hogy amikor egy elvont fogalomra (cél tartomány) gondolunk, akkor az értük felelős neuron-csoporton kívül egy másik a tapasztalatainkkal, érzeteinkkel kapcsolatban álló neuron-csoport is (forrástartomány) aktiválódik. A jelenlegi kutatások alapján a forrástartomány a perceptuális-motorikus központban, a cél tartomány pedig magasabb agykérgi területeken található. A neuron-csoportokat összekötő idegpályák pedig a két tartomány közötti leképezések idegrendszeri megfelelői. A metafora ilyen értelemben „az agyban található fizikai (idegi) struktúra” (Kövecses és Benczes, 2010: 83).

Neurológiai szempontból tehát egy metafora elsajátítása azt jelenti, hogy ha gyermekkorban az érzelmek és a hő tartományok egyidejűleg és ismételten aktiválódnak, akkor ez idővel a két terület közötti idegpályák kialakulását hozza létre.

3.1. Neurolingvisztikai aspektusok

A metafora neurológiai létjogosultsága lehetővé teszi neurolingvisztikai szempontú hasznosíthatóságát is.

A neurolingvisztika az emberi agy szerkezete és az emberi nyelv nyelvtanának a szerkezete közti összefüggéseket, valamint az agy működése és a beszédprodukció, beszédértés megszerveződése közti összefüggéseket kutatja (...) a neurolingvisztikai kutatások a nyelvi kompetencia és performancia viszonyán értelmezik a struktúra és a funkció közti oksági viszony általános problémáját. (Bánréti, 2006)

Neurolingvisztikai megközelítésben a metafora jelentősen hozzájárult az agy és nyelv működésének vizsgálatához.

Az 1940-es években epilepsziásokon végzett hasított agy (split-brain) műtétek alapján azt figyelték meg, hogy a jobb agyfélteke elsősorban a vizuális emlékezetet, illetve a konkrét/szintetikus gondolkodást, a bal agyfélteke pedig a verbális emlékezetet, illetve az elvont / analitikus gondolkodást teszi lehetővé. Mivel azonban a metaforák a vizualitásban is erősen determináltak, feltételezték, hogy a metaforák kódolása és dekódolása más, nem metaforikus kifejezésekkel ellentétben a két agyfélteke együttes működésének az eredménye.

Fehér (2005: 43) megfogalmazásában:

Bipoláris szemiotikai mechanizmusok feltételezhetőek a nyelvi metaforák használatakor (...) a metaforák a két félteke képességei között navigálnak. Lényege a hetaferein, azaz az átvitel a verbális és vizuális, illetve a vizuálist kiegészítő további percepciók között, az azokhoz tartozó kontextusok között. Ez az átvitel pedig az agy működési mechanizmusában is kimutatható. Az átvitelben az azonosítás mozzanata hangsúlyos, amely mindkét agyfélteke aktiválását feltételezi.

Eran Zaidel (Zaidel, 1983 idézi Fehér, 2005) osztottagy-esetekkel kapcsolatos kísérleteiben arra az eredményre jutott, hogy a funkciók megduplázottak az agyféltekékben. A megduplázottság tekintetében a lexikai egységek és a vizuális megjelenés közötti kapcsolat fontos, amely a jobb agyféltekében is megtalálható.

Ma a kutatók többsége a jobb agyféltekéjükön sérült betegeken végzett kísérletek alapján azt feltételezi, hogy a metaforakódolás és -dekódolás a jobb agyféltekében történik. Winner és Gardner (1977: 717–729) négy csoportot vizsgált: balagyfélteke-sérült afáziás betegeket, jobbagyfélteke-sérülteket, bilaterálisan sérülteket és egy egészséges kontrollcsoportot. A feladat a következő volt: a *He has a heavy heart* figuratív jelentésű mondatot négy különböző jelentésű kép valamelyikéhez kellett kapcsolni. A képek a következő jelentést hordozták: (1) szó szerinti (egy férfi cipelt egy hatalmas szívet); (2) metaforikus (egy síró ember); (3) a lényegi minőség megragadása metaforikus melléknévvel (500 fontnyi súly); (4) egy főnév-illusztráció (egy hatalmas szív).

Ezt követően a kísérleti személyeknek verbálisan kellett megmagyarázniuk döntéseiket. Az alábbi eredmények születtek. A képkiválasztásnál a jobbagyfélteke-sérültek kevésbé részesítették előnyben a metaforikus tartalmú képeket, mint a balagyfélteke-sérültek vagy a kontrollcsoport. A döntéseik elmagyarázásánál a balagyfélteke-sérültek kudarcot vallottak, míg a jobbagyfélteke-sérültek általában képesek voltak választásaik verbális indoklására. A kísérlet szerint tehát a jobb agyfélteke alapvetően járul hozzá a figuratív nyelvi folyamatokhoz. Ezt bizonyítják még Brownell (Brownell, *et al.*, 1990: 375–383 idézi Fehér, 2005) 1990-es mérései is.

A neurolingvisztikai megközelítés alapján a metaforák vizsgálatával az is világossá vált, hogy bizonyos agyi sérülések esetén (ha pl. a jobb agyfélteke parieto-temporális és frontális területeinek uniója sérül) az egyén pragmatikai kompetenciája is csorbát szenved (Ivaskó, 2004: 194).

3.2. Alkalmazási lehetőség

A neurolingvisztikai kutatások lehetővé teszik a metaforának a neurológiai szintű vizsgálatát, ami a nyelvtudomány számára fontos adalék információt biztosít a metafora neurológiai motivációja tekintetében. Ugyanakkor a metaforák neurológiai vizsgálatoknál történő alkalmazása bizonyos betegségek diagnosztiki-

zálásában is szerepet játszhat, és az agykutatás eredményeihez is értelmezhető módon hozzájárul.

4. A metafora kulturális jelenség, a metafora társadalmi jelenség

A metafora fenti megközelítése alapján arra kellene következtetnünk, hogy mivel a testünkkel kapcsolatos alapvető fizikai tapasztalataink azonosak, és az agy működése is kulturális és társadalmi tényezőktől független, a fogalmi metaforák univerzálisak. Ez azonban csak bizonyos megszorítások mellett fogadható el. A tapasztalati alap ugyanis, ami a metaforák létrejöttét motiválja, nemcsak testi és neurológiai folyamatokkal függhet össze. Bańczerowski (2008: 110) szerint a következőképpen korlátozódik a metaforák univerzalitása:

A kognitív nyelvészet perspektívájából a „tapasztalat” kontinuum, azaz olyan skála, amelynek egyik végén az egyéni, a másikon pedig az univerzális (alapvető, mindenekelőtt az emberi testtel kapcsolatos fizikai) tapasztalat helyezkedik el, és e két pólus közötti teret az adott kultúra sajátosságaiból eredő különböző tapasztalatok töltik ki.

Ez azt jelenti, hogy az univerzálisnak tekinthető testi tapasztalatainkon kívül, amelyek az univerzális (minden nyelvben megtalálható) metaforák kialakulásáért felelősek, a metaforák közötti kulturális különbségeket is számba kell venni. E különbségek kultúrán belül és kultúrák között is jól megfigyelhetők.

Kulturális eltérések még az olyan egyetemes szintű metafora esetében is megfigyelhetők, mint a DÜHÖS EMBER EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY. Ez a fogalmi metafora fellelhető a japán, a kínai és a zulu nyelvben is. Azonban kulturális okokból e nyelvek ennek a metaforának alternatív, specifikus szintű változatait hozták létre. A japánban (Matsuki, 1995 idézi Kövecses és Benczes, 2010) a düh fogalma a *hara* 'has' fogalmához kapcsolódik. A *hara* fogalma nagyon erősen kötődik a japán kultúrához (Fromm és Suzuki, 1989: 81). Tehát a japánok felfogása szerint a DÜH a hasban van. Ezzel szemben a zulu konceptualizáció szerint a DÜH a szívben található (Taylor & Mbense, 1998 idézi Kövecses és Benczes, 2010). A kínai nyelvben pedig a DÜH, azaz a TARTÁLY TARTALMA, nem egy forrásban lévő folyadék, hanem felgyülemlett *csi*-energia (Kövecses és Benczes, 2010). A *csi* erőteljesen kultúraspecifikus, fontos eleme a kínai filozófiának és orvoslásnak. Azt látjuk tehát, hogy a fenti metaforák ugyan kongruensek a generikus szintű metaforával, de más-más módon ragadják meg a generikus szint konceptualizációját.

A metaforák kulturális hátterű formációinak vizsgálata nem csupán a variációk okainak szisztematikus rendszerezését teszi lehetővé, hanem azt a felfogást is jól kiegészíti, amely a metaforák létrejöttét kizárólag az univerzális tapasztalatokkal hozza összefüggésbe.

4.1. A metafora kulturális aspektusai

A metaforák kultúrák közötti eltérései főként arra vezethetők vissza, hogy alternatív konceptualizációk valósulnak meg ugyanannak a céltartománynak az értelmezésére. Például míg az angolban és a magyarban A BOLDOGSÁG A FÖLDRŐL VALÓ FELEMELKEDÉS, addig a kínaiban létezik egy A BOLDOGSÁG SZÍVBEN LÉVŐ VIRÁG metafora is. Ning Yu (1995, 1998 idézi Kövecses és Benczes, 2010) szerint a kínaiak metaforája egy introvertált személyiséget, egy befelé forduló lelki beállítódást tükröz.

A kultúrán belüli variálódást olyan tényezők befolyásolják, mint a társadalom, a régiók, a szubkultúra és az individuum. Ezek a szempontok szociolingvisztikai, antropológiai megközelítést is lehetővé tesznek. A társadalmi aspektust szemügyre véve – noha még szisztematikus kutatási eredmények nem állnak rendelkezésünkre – megállapítható, hogy férfiak és nők nem egyforma fogalmi metaforákat alkalmaznak, amikor egymásról beszélnek. A férfiak a nőkre olyan kifejezéseket használnak, mint *pipi*, *tyúk* (A NŐK MADARAK), *nyuszi*, *cica*, *cicus* (A NŐK APRÓ TERMETŰ SZŐRŐS ÁLLATOK). A nők a férfiakat NAGY SZŐRŐS ÁLLATKÉNT konceptualizálják, például *mackó*.

A metaforák variálódásának két oka lehet: az eltérő tapasztalat és az eltérő kognitív preferencia. Az eltérő tapasztalataink összefüggésbe hozhatók például a történelmi tapasztalatainkkal. Köves (2002 idézi Kövecses és Benczes, 2010) a magyarok és az amerikaiak által használt élet-metaforákat kutatta. A következő rangsor született:

Magyar metaforák	Amerikai metaforák
1. AZ ÉLET HARC/ KÜZDELEM	AZ ÉLET ÉRTÉKES TULAJDON
2. AZ ÉLET KOMPROMISSZUM	AZ ÉLET JÁTÉK
3. AZ ÉLET UTAZÁS	AZ ÉLET UTAZÁS
4. AZ ÉLET EGY AJÁNDÉK	AZ ÉLET EGY KONTÉNER
5. AZ ÉLET LEHETŐSÉG	AZ ÉLET HAZÁRDJÁTÉK
6. AZ ÉLET EGY REJTVÉNY	AZ ÉLET KOMPROMISSZUM
7. AZ ÉLET LABIRINTUS	AZ ÉLET EGY KÍSÉRLET
8. AZ ÉLET JÁTÉK	AZ ÉLET EGY PRÓBATÉTEL
9. AZ ÉLET SZABADSÁG	AZ ÉLET HARC/KÜZDELEM
10. AZ ÉLET KIHÍVÁS	AZ ÉLET KIHÍVÁS

A fenti vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy míg a magyarok inkább küzdelemként, kompromisszumként fogják fel életüket, addig az amerikaiak az életet értékes dolognak, játéknak tekintik. Az eltérő élet-konceptualizáció magyarázata, hogy míg a magyarok több évszázados történelmüket ritkán élhették meg autonóm nemzetként, több háború részesei és elszenvedői voltak, addig az amerikaiak történelme egy sokkal pozitívabb életszemlélet kialakulásához járul hozzá.

Amikor a kognitív preferenciákra hivatkozunk a metaforák variálódása okán, olyan kognitív folyamatok előnyben részesítéséről beszélünk, amelyek a metaforikus konceptualizáció során lépnek működésbe. Ilyen folyamat az, amikor két dolog között hasonlóságot fedezünk fel (metafora), amikor integráljuk ezeket (fogalmi integráció), vagy amikor egy dolgot egy hozzá közel állóval helyettesítünk (metonímia). Ezeket a kognitív folyamatokat kultúránként eltérően alkalmazhatjuk, ezt nevezzük kognitív preferenciának.

Charteris-Black (2003 idézi Kövecses, 2005) folytatott kutatásokat azzal kapcsolatban, hogy milyen különbségek vannak kultúrák / nyelvek között abból a szempontból, hogy melyik kognitív folyamatot – a metaforaképzést vagy a metonímiaképzést – részesítik előnyben. A kérdés az volt, hogy milyen arányban alkotnak metaforákat, illetve metonímiákat a SZÁJ, a NYELV és az AJKAK alapján az angol és a maláj nyelvben. Charteris-Black megfigyelése alapján az angolban inkább metonimikusak, a malájban inkább metaforikusak a fenti fogalmakkal kapcsolatos kifejezések. A kutatás szerint a testrészek figuratív értelemben való használata kultúraspecifikus. Magyarázata, hogy a maláj kultúrában nagyon fontos szerepet játszik az udvariasság mások megítélésakor is, és ilyen helyzetben a metaforikus kifejezések könnyebbé teszik a véleménynyilvánítást. Ezzel szemben az angolok a malájokhoz képest egyértelműbben fejezik ki magukat.

4.2. Alkalmazási lehetőség

A metaforák kulturális megközelítése a fogalmi metaforákat kulturális jeleknek tekinti, melyek nemcsak szociolingvisztikai, antropológiai kutatások eredményeihez járulhatnak hozzá, hanem az idegen nyelv tanulásában, az interkulturális és személyközi kommunikációban is nagy segítségünkre lehetnek.

5. Összefoglalás

Kognitív nyelvészeti szempontból a metafora fogalmi, nyelvi, testi, idegi, társadalmi és kulturális jelenség, mivel jelenlétük kimutatható gondolkodásunkban, nyelvünkben, testi tapasztalatainkban, az agy neurális szerkezetében, társadalmi és kulturális jelenségekben egyaránt. Az érintett területekkel adekvát módszerekkel a metafora természete és működése vizsgálható. A metafora gondolkodásunkban és nyelvünkben betöltött szerepét a pszicholingvisztika, neurális alapját a neurolingvisztika, kulturális, társadalmi vetületét pedig a szociolingvisztika és a kulturális megközelítések írják le. A kutatások az említett interdiszciplínákon túl az agykutatás, a szociológia, az antropológia és az idegennyelv-tanítás eredményeit is gazdagítják. Mindez azt igazolja, hogy a kognitív metaforaelmélet nemcsak teória, hanem számos alkalmazási vonatkozása is van.

Irodalom

- Bańcerowski J.** (1999) A kognitív nyelvészet alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123/1. 78–87.
- Bańcerowski J.** (2008) Az ábrázolás fogalma a kognitív nyelvészetben. In: Kiss G. (szerk.) *A világ nyelvi képe*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 100–112.
- Bánréti Z.** (2006) Neurolingvisztika. Alapkérdések, magyar nyelvi adatok és elméleti magyarázatok. In: Kiefer F. és Siptár P. (szerk.) *Magyar Nyelv*. Budapest: Akadémiai Könyvkiadó – Kluwer. 653–725. <http://www.nytud.hu/oszt/neuro/banreti/publ/banretikezi.pdf>
- Boroditsky, L.** (2001) Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conception of time. *Cognitive Psychology* 43. pp. 1–22.
- Fehér K.** (2005) *Kép, nyelv, nyelvi kép*. http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_04_tel/06_kep
- Fillmore, Ch. J.** (1975) An alternative to checklist theories of meaning. In: Cogen, C. *et al.* (eds.) *Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. Berkeley: Berkeley Linguistic Society. 123–131.
- Fromm, E. and Suzuki, D. T.** (1989) *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Gallese, V. and Lakoff, G.** (2005) The brain's concepts: The role of the sensory-motor system in conceptual knowledge. *Cognitive Neuropsychology* 21/3-4. pp. 455–479.
- Gibbs, R. W.** (1998) The fight over metaphor in thought and language. In: Katz, A., Cacciari, C., Gibbs, R. W. and Turner, M. (eds.) *Figurative Language and Thought*. Oxford: Oxford University Press. 88–118.
- Gósy M.** (2005) *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ivaskó L.** (2004) A pragmatikai kompetencia: nyelvelméleti érvek és neurolingvisztikai realitás. In: Ivaskó L. (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat Kiadó / MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Kövecses Z.** (2005) *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Kövecses Z. és Benczes R.** (2010) *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lakoff, G.** (1987) *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Pragglejaz Group** (2007) MIP: A method of identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol* 22/1. pp. 1–40.
- Radden, G.** (1992) The cognitive approach to natural language. In: Pütz, M. (ed.) *Thirty years of linguistic evolution*. Amsterdam: John Benjamins. 513–541.
- Searle, J. R.** (1969) *Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. R.** (1979) Metaphor. In: Ortony, A. (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 92–123.
- Szamarasz V. Z.** (2006) Az idő téri metaforái: a metaforák szerepe a feldolgozásban. *Világosság* 8-10. 99–109.
- Winner, E. and Gardner, H.** (1977) The comprehension of metaphor in brain-damaged patients. *Brain* 100. pp. 717–729.